

ROMAN WYTYCZAK
Gabinet Kartografii Zakładu Narodowego im. Ossolińskich
Wrocław

Publikowane mapy Śląska do połowy XVIII wieku na tle innych regionów oraz ich adaptacje przez kartografów europejskich

Zarys treści. Artykuł przedstawia dwa mało znane zagadnienia związane z dawną kartografią Śląska. Pierwsze dotyczy porównania dorobku w zakresie map drukowanych w XVI, XVII i XVIII stuleciu z Saksonią, Brandenburgią, Pomorzem Zachodnim i Prusami Książęcymi. Drugie odnosi się do poziomu adaptacji map Śląska przez europejskie oficyny wydawnicze.

Dotychczasowe opracowania na temat dawnej kartografii Śląska zajmowały się głównie bardziej lub mniej specjalistycznym opisem treści poszczególnych dzieł, ich genezą i rolą w historycznym rozwoju przedstawiania tego regionu na mapach. Piśmienniczy dorobek poświęcony dziejom kartowania Śląska do końca XVIII stulecia obejmuje dziś około 50 pozycji autorstwa niemieckich, czeskich i polskich badaczy i stanowi wystarczający zasób podstawowej wiedzy o tym zagadnieniu, zwłaszcza w odniesieniu do map publikowanych¹.

Kartografia Śląska jest jednak dla badacza na tyle ciekawa, że pozwala na wzięcie pod uwagę mało jeszcze dotychczas poznanych aspektów. Jednym z nich jest przedstawienie dorobku naszego regionu w zakresie drukowanych map na tle innych, zbliżonych pod względem powierzchni, krain: Saksonii, Brandenburgii, Pomorza Zachodniego (niem. Hinterpommern) i Prus Książęcych. Drugi aspekt dotyczy problemu adaptacji przez europejskie oficyny wydawnicze prac kartograficznych powstałych na Śląsku. W obu przypadkach przedmiotem zainteresowania były mapy opublikowane w wiekach XVI, XVII i XVIII. Za dolną granicę czasową przyjęto rok ukazania się pierwszego samodzielnego ujęcia kartograficznego, a za górną – połowę XVIII w. Przyjęcie

ostatniej cezurę uzasadnia kilka powodów. Po pierwsze – większość map wcześniej wydanych powstała dzięki prywatnym staraniom, a ich twórcami byli często ludzie miejscowi, dobrze znający swój teren. Po wtóre – szereg map wówczas sporządzonych miało znaczący wpływ na rozwój kartografii regionalnej, a niektóre były wykorzystywane jeszcze w drugiej połowie XVIII w. Po trzecie – właśnie w tej połowie stulecia nastąpił poważny wzrost map urzędowych, wykonywanych przez zawodowych kartografów na polecenie władz zwierzchnich. Były to głównie materiały rękopiśmienne przeznaczone do użytku wojskowego w związku z wojną siedmioletnią (1756–1763), a także mapy do celów gospodarczych. Większość tych opracowań nigdy nie została opublikowana².

Zdjęcia topograficzne Śląska i porównywanych obszarów przedstawia załączona tablica 1. Wyszczególnione w niej dzieła podzielone zostały na trzy grupy: mapy generalne (przeglądowe), szczegółowe i tematyczne. Jak wspomniano, są to opracowania reprezentujące przeważnie kartografię prywatną. Tytuło w kilku przypadkach mamy do czynienia z publikacjami o charakterze urzędowym. Do takich należała bardzo dobra mapa Pomorza Zachodniego Eilhardusa Lubinusa z 1618 r., sporządzona z inicjatywy księcia szczecińskiego Filipa II. Do oficjalnych zaliczały się także dwie mapy Brandenburgii. Chodzi o również udaną pracę Olofa Hanssona Svarta (Olof Johannis Gotho) wykonaną w czasie wojny 30-letniej dla króla Szwecji Gustawa II Adolfa i wydaną w 1641 r. oraz o mapę Jakoba Paula Gundlinga z 1724 r., nie dorównującą poprzedniej,

¹ Wykaz publikacji zob. R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii*. Wrocław 1998, s. 9–13.

² M. Hanke, *Geschichte der Amtlichen Kartographie Brandenburg-Preussens bis zum Ausgang der Friderizianischen Zeit*. Stuttgart 1935, s. 187–208.

Tablica 1. Mapy drukowane Brandenburgii, Pomorza Zachodniego, Prus Książęcych i Śląska do połowy XVIII stulecia

	Mapy generalne	Mapy szczegółowe	Mapy tematyczne
Brandenburgia	1. Merkator, 1585 2. Svart, 1641 3. Gundling, 1724	1. Stranz, 1683, Górny Barnim 2. Gundling, 1724, Altmark 3. Gundling, 1724, księstwo Magdeburg 4. Svart, po 1730 (wyd.), hrabstwa Ruppín i Prignitz	
Pomorze Zach.	1. Münster, 1550 2. Lubinus, 1618		
Prusy Książęce	1. Zell, 1542 2. Gastaldi, 1548 3. Henneberger, 1576		1. Henneberger, 1584, m. historyczna 2. Halma, przed 1710, m. pocztowa 3. Betgen, 1735, m. osadnictwa ewangelików
Saksonia	1. Münster, 1550 2. Magdeburg, 1562 3. Criginger, 1568 4. B. Scultetus, 1569 5. Svart, ok. 1630	1. Stella, 1571, hrabstwo Mansfeld 2. B. Scultetus, 1593, Łużyce Grn. 3. [Brak autora], 1609, okręg Altenburg i Ronneburg 4. Hübner, przed 1724, Łużyce Grn. 5. Schreiber, 1732, Łużyce Grn.	1. Kees, 1702, m. pocztowa 2. Zürner, 1719, m. pocztowa 3. Schenk II, 1734, m. pocztowa
Śląsk	1. S. Münster, 1544 2. M. Helwig, 1561 3. J. Scultetus, 1636 4. Lidl, ok. 1745	J. Scultetus: 1. ks. glogowskie, 1636 2. ks. legnickie, 1641 3. ks. wrocławskie, 1641 4. ks. wrocławskie, 1641 5. ks. grodkowskie 1644 6. hrabstwo kłodzkie, 1638 7. Śląsk Dolny, 1638 8. Khün, ks. jaworskie, ok. 1660 9. Khün, ks. świdnickie, ok. 1660 10. Khün, ks. legnickie, ok. 1672 11. [B.a.], baronat Siedlisko-Bytom, 1662 12. Berger, państwo stanowe Żmigród, 1676 13. Sinapius, Hermann, ks. oleśnickie, 1712 14. Spanniger, majątek Książ, 1717 15. Nigrinus, ks. cieszyńskie, 1724 16. Haas, Śląsk Dolny, 1745 17. Haas, Śląsk Górny, 1746 18. Mayer, hrabstwo kłodzkie, 1747	1. [B.a.], Śląski teatr wojny 1741 r., ok. 1742 2. [B.a.], Mapa hydrograficzna Śląska, 1750 3. Felbiger, Biskupstwo wrocławskie, 1751

Tablicę opracowano na podstawie publikacji: H. Brichzin: *Kursachsens älteste Karten. Ausstellungskatalog*. Dresden 1986; A. Heyer: *Die kartographischen Darstellungen Schlesiens bis zum Jahre 1720*. „Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Schlesiens” Bd. 23, 1889, s. 177–240; E. Jäger: *Prussia-Karten 1542–1810*. Weissenhorn 1982; I. Kretschmer, J. Dörflinger, F. Wawrik: *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*. Bd. 1–2, Wien 1986; J. Partsch: *Katalog der Ausstellung des XIII. Deutschen Geographentages zu Breslau*. Breslau 1901; S. Ruge: *Geschichte der sächsischen Kartographie in 16. Jahrhundert*. „Acta Cartographica” Vol. VI, Amsterdam 1969, s. 391–409; W. Scharfe: *Abriss der Kartographie Brandenburgs 1771–1821*. Berlin-New York 1972; Tenze: *Berlin und seine Umgebung im Kartenbild*. Katalog. Berlin 1987; J.E. Scheibel: *Beyträge zur Topographie von Schlesien von den Landcharten, älteren Topographien, der politischen und geographischen Eintheilung, Lage, Grösse, den Gränzen und dem Klima*. „Oekonomische Nachr.” IV Bd., Breslau 1783, s. 155–233; M. Stelmach: *Historia Pomorza Zachodniego do końca XVIII wieku*. Szczecin 1991; Tenze: *Pomorze i Szczecin na dawnych mapach, planach i widokach*. Katalog wystawy. Szczecin 1998; R. Wytyczak: *Śląsk w dawnej kartografii*. Wrocław 1998.

mającą służyć polityce gospodarczej króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I³. Ciekawym przykładem publikacji urzędowej jest mapa tematyczna Johanna Friedricha Betgena wydana w 1735 r. Przedstawiała ona osadnictwo ewangelików w litewskiej części Prus (tzw. Preussisch Litauen), wygnanych z biskupstwa salzburskiego ze względu na ich wyznanie. Przesiedlenie imigrantów nastąpiło na mocy specjalnego patentu z 1732 r. ogłoszonego przez tego samego króla pruskiego⁴. Do map urzędowych należałoby również zaliczyć pracę Johanna Ignaza Felbigera, przedstawiającą biskupstwo wrocławskie. Powstała ona w 1751 r. z okazji wizytacji diecezji śląskiej przez biskupa Philippa Gottharda Schaffgotscha⁵. Mapa dołączona została do wielkiego *Atlasu Śląska*, który ukazał się w 1752 r. i był pierwszym atlasem urzędowym tego regionu.

Chociaż samego *Atlasu* w tablicy nie wykazano, to zostały w niej uwzględnione cztery inne mapy związane z tym dziełem i drukowane jako samoistne. Są to dwie karty Johanna Mathiasa Haasa – Dolnego Śląska z 1745 r. i Górnego Śląska z 1746, mapa generalna Johanna Lidla z ok. 1745 r. oraz mapa hrabstwa kłodzkiego Tobiasa Mayera z 1747 r. Wszystkie były przeróbkami wcześniejszych prac⁶, mimo to każda z nich miała pewien udział w kształtowaniu obrazu kartograficznego Śląska. Stało się tak dzięki korzystnym modyfikacjom wprowadzonym przez autorów tych przeróbek, a mianowicie zwiększeniu dokładności (Haas), umiejętnej kompilacji i generalizacji (Lidl, Haas) oraz wzbogaceniu treści o nowe elementy (Mayer). Na specjalną wzmiankę zasługuje opracowanie J. Lidla, będące pierwszą przeglądowo-topograficzną mapą Śląska (ok. 1:440 000). W tej postaci mapa ta może być przykładem syntezy kartograficznej regionu z czasów jego przynależności do Habsburgów.

Zestawiony w tablicy materiał porównawczy wskazuje na zdecydowaną przewagę Śląska pod względem liczby publikowanych map, których do 1750 r. łącznie ukazało się 25. Powodem takiej

sytuacji nie była jakaś szczególna i z góry zamierzona działalność w zakresie kartografii regionalnej. Tak jak gdzie indziej, na Śląsku decydowały lokalne uwarunkowania, które tu okazały się bardziej pomyślne.

Sprzyjającą okolicznością był zapewne fakt, że dzielnica Śląska zaliczała się do najlepiej rozwiniętych krajów będących we władaniu Habsburgów austriackich. Ci ostatni jednak aż do początku lat dwudziestych XVIII stulecia nie zdołali doprowadzić do skartowania podległej im prowincji⁷. Jednym z powodów była na pewno wojna 30-letnia, ale główna przyczyna miała zupełnie odmienne źródło. Idzie o ustrój polityczny ówczesnego Śląska, który odznaczał się silnym partykularyzmem i autonomią, dającymi książętom i stanom śląskim dużą niezależność od władz nadrzędnych w Pradze i Wiedniu. Owa samodzielność w zarządzaniu krajem utrudniała realizację planowanych inicjatyw, w tym również kartograficznych, podejmowanych przez zwierzchność cesarską⁸. W tej sytuacji, wykonywaniem map zajmowali się głównie miłośnicy geografii Śląska, czasem wspomagani finansowo przez lokalnych możnowładców.

Dane w tablicy wskazują, że pierwsze mapy regionów sporządzili kartografowie wywodzący się spoza tych krajów. W trzech przypadkach autorem był Sebastian Münster, który wykonał mapy Pomorza, Saksonii i Śląska, zamieszczając je później w swojej *Kosmografii*. Można przypuszczać, że prace te, jak również pierwsze zdjęcia Brandenburgii i Prus, były wynikiem apelu wystosowanego przez Münstera w 1528 r. do uczonych krajów niemieckich, aby przysyłali mu opisy i szkice kartograficzne dotyczące ich regionów⁹. Tak czy inaczej, większość tych najstarszych publikowanych map w dużej mierze oparta została na wcześniejszych opracowaniach¹⁰. Wyjątkiem była mapa Śląska, którą Münster sporządził na podstawie niewiadomych źródeł, ale

³ W. Scharfe: *Abriss der Kartographie Brandenburgs 1771–1821*. Berlin – New York 1972, s. 37; tenże: *Berlin und seine Umgebung im Kartenbild* (Katalog). Berlin 1987, s. 6 i 28.

⁴ M. Hanke, op. cit., s. 129; E. Jäger: *Prussia-Karten 1542–1810*. Weissenhorn 1982, s. 234.

⁵ M. Hanke, op. cit., s. 246; K. Engelbert, H. Klink: *Atlas des Erzbistums Breslau (Preussischer Anteil)*. Breslau 1937, s. nlb. 7. O tej wizytacji Felbiger zamieścił wzmiankę w umieszczonej na mapie dedykacji poświęconej Schaffgotschowi. Dodajmy, że ów tekst dedykacji widnieje tylko na jednej z dwóch znanych wersji mapy biskupstwa.

⁶ Mapy Haasa i Lidla powstały wskutek redukcji i generalizacji 16 map księstw autorstwa J.W. Wielanda i M. Schubarta sporządzonych w latach 1722–1740 na polecenie cesarza Karola VI i dopuszczonych do sprzedaży zanim ukazał się *Atlas Śląska*. Praca T. Mayera była przeróbką odpowiedniego fragmentu 25-arkuszowej mapy Królestwa Czech J.Ch. Müllera z 1723 r.

⁷ Po sporządzeniu urzędowych zdjęć Moraw (1712) i Czech (1720) przez J.Ch. Müllera, w 1720 r. cesarz Karol VI zarządził pomiar ziem Śląska w celu wykonania szczegółowych map (por. A. Konias: *Atlas Silesiae id est Ducatus Silesiae... emissus ab Homannianis Hereditibus Norimbergae MDCCCLII*. Genez atlasu. „Annales Silesiae” Vol. 20, 1990, s. 49–80).

⁸ M. Czaplinski, E. Kaszuba, G. Waś, R. Żerelik: *Historia Śląska*. Wrocław 2002, s. 119. Przykładem kunktatorskiej postawy śląskiego aparatu urzędniczego była szczególne opieszałość wobec zarządzenia Karola VI z 1720 r., co – mimo nalegań kancelarii cesarskiej – opóźniło o dwa lata przystąpienie J.W. Wielanda do prac terenowych nad mapami księstw (zob. A. Konias, op. cit.; B. Horodyski: *Dzieje Atlasu Śląska 1720–1752*. Warszawa 2002, s. 41–44).

⁹ L. Bagrow: *History of Cartography*. London 1966, s. 151.

¹⁰ Przypomnijmy, że G. Merkator wykonał swoją mapę Brandenburgii na podstawie karty Eliasa Camerariusa, S. Münster mapę Pomorza oparł na materiałach Petrusa Artopeusa (Becker), zdjęcie Saksonii na mapie Europy Środkowej Mikołaja z Kuzy, a H. Zell do wykonania mapy Prus wykorzystał materiały M. Kopernika i G.J. Rheticusa.

na pewno nie z autopsji i materiałów godnych zaufania. Jego mapa, poza większą liczbą nazw i bogatszym rysunkiem rzek (w porównaniu z mapą Europy Środkowej Kuzańczyka z 1491 r. i Europy E. Etzlauba z 1501), nie wniosła nic nowego i dlatego należała do najstarszych.

Kolejne mapy generalne, a także szczegółowe, wykonywali już przeważnie miejscowi kartografowie. W rezultacie powstały takie wartościowe dzieła, jak np. mapy Śląska Martina Helwiga (1561), Prus Kaspra Hennebergera (1576), Łużyc Górnych Bartholomäusa Scultetusa (1593), Pomorza E. Lubinusa (1618) oraz trzy mapy księstw Friedricha Khüna (Khünoviusa): świdnickiego (ok. 1660), jaworskiego (ok. 1660) oraz legnickiego (ok. 1672). Były one rezultatem kilkuletnich prac obejmujących m.in. obserwacje i pomiary terenowe. Dla przykładu, M. Helwig na przygotowanie swojej mapy poświęcił trzy lata, B. Scultetus pięć, a E. Lubinus siedem lat. Wydaje się, że mapy te nie pojawiły się przypadkowo. Wyszły bowiem w okresie szerzących się w Europie idei odrodzenia (zwłaszcza do połowy XVII w.), kiedy nastąpiło rozbudzenie zainteresowań ziemią ojczystą¹¹. Dużą rolę odgrywało, wspomniane już, wsparcie finansowe ze strony miejscowych możnowładców. Takiego wsparcia udzielano przede wszystkim na Śląsku. Dzięki niemu powstała nie tylko mapa M. Helwiga, ale i większość – jak należałoby przypuszczać – map szczegółowych. Na taką możliwość wskazują imienne dedykacje umieszczone na mapach. Przykładowo, wykonanie mapy M. Helwiga sfinansował Nicolas Rehdiger II, wykształcony humanista wrocławski i wybitny mecenas sztuki. Protektorami Jonasa Scultetusa byli m.in. piastowscy książęta Brzegu, Legnicy i Wołowa, a także Stoschowie – właściciele dóbr ziemskich w księstwie głogowskim. Tym samym księstwem, a także radcy cesarskiemu hrabiemu Krzysztofowi Leopoldowi Schaffgotschowi z Cieplic dedykował swoje mapy księstw F. Khün. Nie zawsze nazwisko w dedykacji oznaczało dobroczyńcę, np. Jonas Nigrinus mapę księstwa cieszyńskiego sporządził na własny koszt, a poświęcił ją księciu Leopoldowi Lotaryńskiemu¹².

Przewaga Śląska w dorobku kartograficznym omawianych stuleci widoczna jest zwłaszcza w grupie map szczegółowych. Były one głównie dziełami miejscowych twórców, wśród których J. Scultetus zdecydowanie wyprzedził innych.

Jako autor ośmiu map¹³: siedmiu partykularnych i jednej generalnej, należał do najaktywniejszych XVII-wiecznych kartografów zajmujących się wykonywaniem map regionalnych. Pamiętajmy, że swoje prace sporządzał on w czasie wojny 30-letniej (1618–1648). Działalność J. Scultetusa oraz innych autorów (Khüna, Sinapiusa i Hermana, Nigrinusa, Mayera) dała godne uwagi wyniki: przed ukazaniem się *Atlasu Śląska* powstały mapy dziesięciu z 16 księstw i hrabstwa kłodzkiego, które pokrywały około 62% powierzchni całej prowincji¹⁴, w tym ok. 30% terytorium Śląska obejmowały mapy J. Scultetusa.

Stosunkowo pokaźna liczba map Śląska budziła zainteresowanie kartografów i właścicieli oficyn wydawniczych Europy Zachodniej. Już po dziesięciu latach od chwili ukazania się dzieła Helwiga weszło ono, w postaci przeróbki, w skład słynnego Orteliuszowskiego *Theatrum Orbis Terrarum*. Odtąd przez ponad 120 lat uchodziło za czołowy wizerunek kartograficzny regionu, często kopiowany, przerabiany i w różnym stopniu wykorzystywany podczas wykonywania nowych opracowań. Także większość pozostałych map znajdowała naśladowców, głównie wśród firm kartograficznych Amsterdamu, Augsburga i Norymburgi. W XVII i XVIII stuleciu dużo map Śląska zamieszczono w wielkich atlasach holenderskich (J. Janssonius, W i J. Blaeu'owie, R. Ottens, P. Schenk i G. Valk, C. Allard, J. Covens i C. Mortier) i angielskich (M. Pitt). W najobszerniejszym z nich – jedenastotomowym *Atlas Major* Joana Blaeu'a z 1662 r. – takich map było 11. Pod tym względem Śląsk należał do produjących wśród innych krain środkowoeuropejskich¹⁵.

Wydawane przez europejskie oficyny mapy na ogół nie przedstawiały obrazu odpowiadającego ich pierwowzorom, gdyż te ostatnie często poddawane były przeróbce. Ich zakres zależał od celu, jakiemu miała służyć nowa mapa, a jakością od umiejętności i sumiennosci kartografa lub rytownika. Ponadto od XVI stulecia panowała maniera polegająca na szablonowym uwidocznieniu rzeźby terenu i szaty leśnej, co polegało na nanoszeniu schematycznych i prawie takich samych kopczyków oraz zaznaczaniu lasów w celu wypełnienia pustych miejsc na mapie. Tego rodzaju zabieg w znacznej mierze eliminował indywidualne cechy oryginałów i upodabiał do siebie przeróbki. W pro-

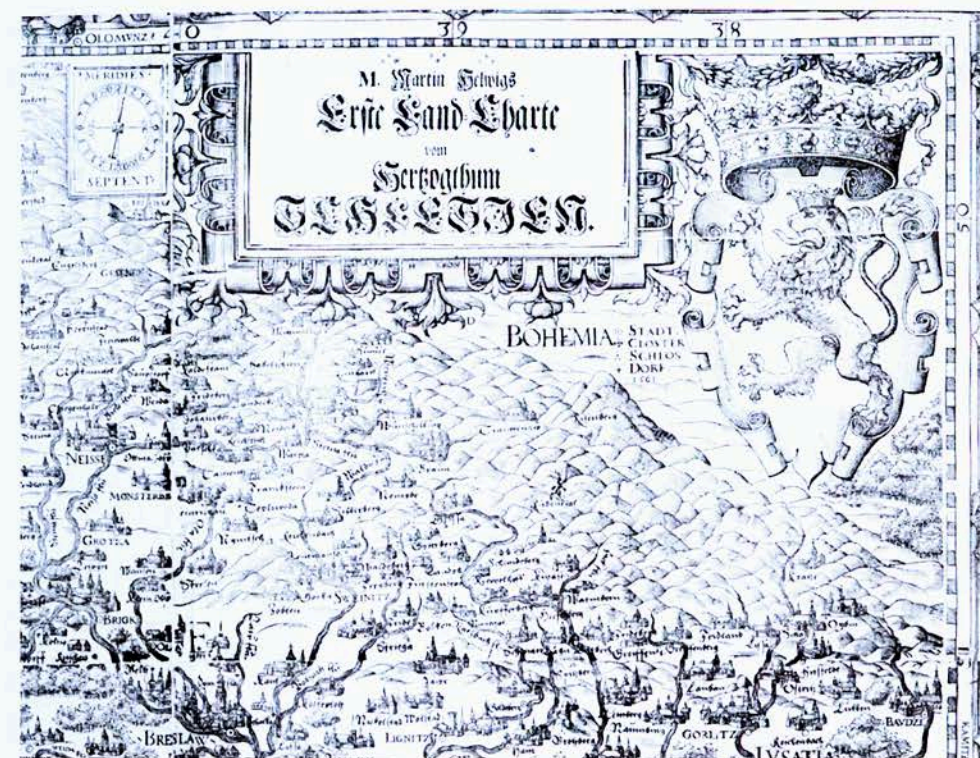
¹¹ J. Scultetus był także autorem zaginionej mapy księstwa brzeskiego.

¹⁴ Obszar Śląska (wraz z hrabstwem kłodzkim) w 1740 r. obejmował ok. 42 780 km², a mapy pokrywały łącznie ok. 26 520 km² (razem z księstwem brzeskim).

¹⁵ R. Wytyczak, op. cit., s. 158 i 161, P. Krogt Koeman's *Atlantes Neederlandici*. Vol. II. Goy-Houten 2000, s. 330–332 i 519–521.

¹¹ T. Bogacz, *Wiedza geograficzna o Śląsku w dobie Odrodzenia*. Wrocław 1990, s. 9–16; R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii*, s. 23.

¹² J. Szafarski, *Pierwsza mapa Śląska Cieszyńskiego z początków XVIII w. "Zaranie Śląskie"* R. 36, 1963, z. 3, s. 365–380.

Ryc. 1. Sudety i Przedgórze Sudeckie z Masywem Ślęży na drzeworytowej mapie Śląska Martina Helwiga z 1561 r.
Fig. 1. Sudetes with their foreland with the Massif of Ślęża on a wood-engraved map of Silesia by Martin Helwig from 1561

cesie adaptacji map miała także znaczenie rosnąca komercjalizacja produkcji kartograficznej, widoczna zwłaszcza w XVII stuleciu. Ta z kolei przejawiała się m.in. przerostem form dekoracyjnych nad poprawnością rysunku mapy.

Powyższe okoliczności dotyczyły również przerabianych map Śląska, jednak o skali dokonanych zmian jesteśmy w stanie sądzić tylko wtedy, gdy znane są oryginały. Ponieważ nie ma możliwości porównania przeróbek z rękopisami, za pierwotną wersję należałoby uznać pierwsze drukowane egzemplarze map jako najbardziej zbliżone do swych pierwowzorów. Nie możemy przy tym mieć pewności, że przenosząc oryginalny obraz mapy na płytę rytowniczą nie popełnił jakichś błędów, zwłaszcza gdy płytę sztuczono poza granicami Śląska. Tak było m.in. w przypadku sześciu map J. Scultetusa, które wrytował w Amsterdamie Henricus Hondius w latach 1626 – ok. 1635¹⁶. Punktem odniesienia dla przeprowadzonych badań porównawczych były pierwsze wydania dzieł

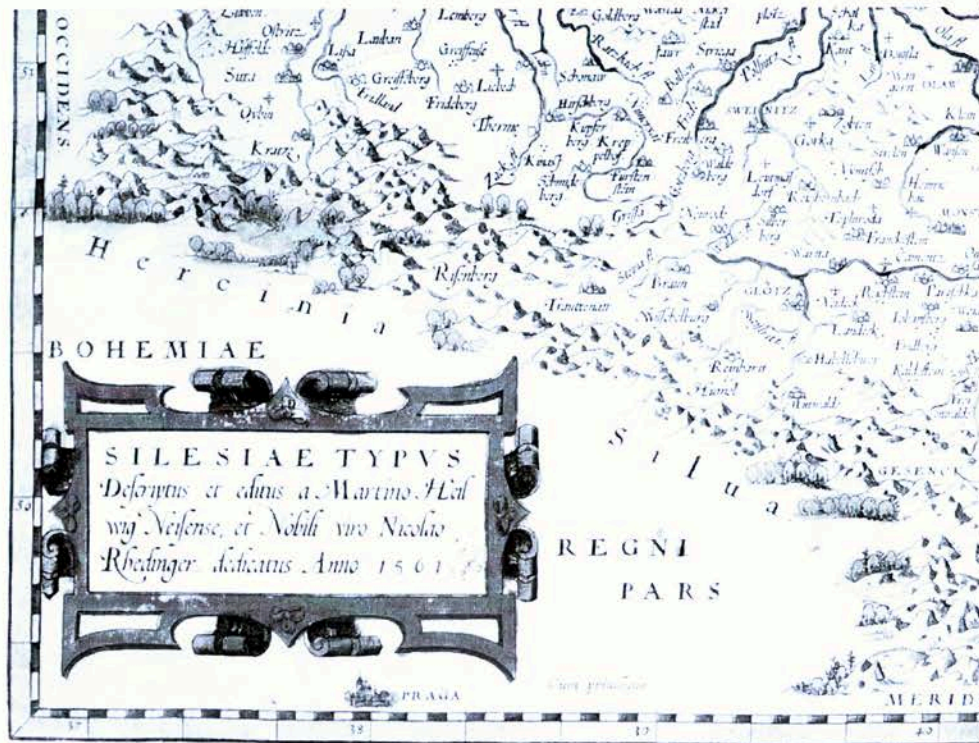
czterech autorów: M. Helwiga, J. Scultetusa, F. Khüna i J. Nigrinusa. Wybór ich map uzasadniała możliwość wykazania charakterystycznych zmian wprowadzonych przez zachodnioeuropejskie oficyny. Praca polegała na dokonaniu szczegółowego przeglądu map i wskazaniu tych elementów treści, które uległy znaczącym zmianom.

Dokonana przez Orteliusza adaptacja mapy Helwiga należy do najpopularniejszych opracowań w dorobku kartograficznym dotyczącym Śląska. W jej cieniu, mimo późniejszych wznowień, pozostał drzeworytowy oryginał, uznany za jedno z lepszych regionalnych przedstawień w XVI-wiecznej kartografii europejskiej. Upowszechnienie przeróbki Orteliusza było tak duże, że – jak trafnie zauważył w 1738 r. Christian Runge – „(...) nieświadomieni (Unwissenden) uważają ją zwykłe za właściwą mapę Helwiga”¹⁷.

Obraz Śląska w redakcji Orteliusza znacząco różnił się od pierwowzoru. Przede wszystkim zmieniona została przestarzała orientacja południowa

¹⁶ Były to mapy: generalna Śląska, księstwa głogowskiego, legnickiego, wołowskiego, wrocławskiego i hrabstwa kłodzkiego.

¹⁷ Ch. Runge, *Martin Helwig's Erste Land Charte vom Herzogthum Schlesien nebst Erklärung und Gebrauch*. Breslau 1738, s. 27.

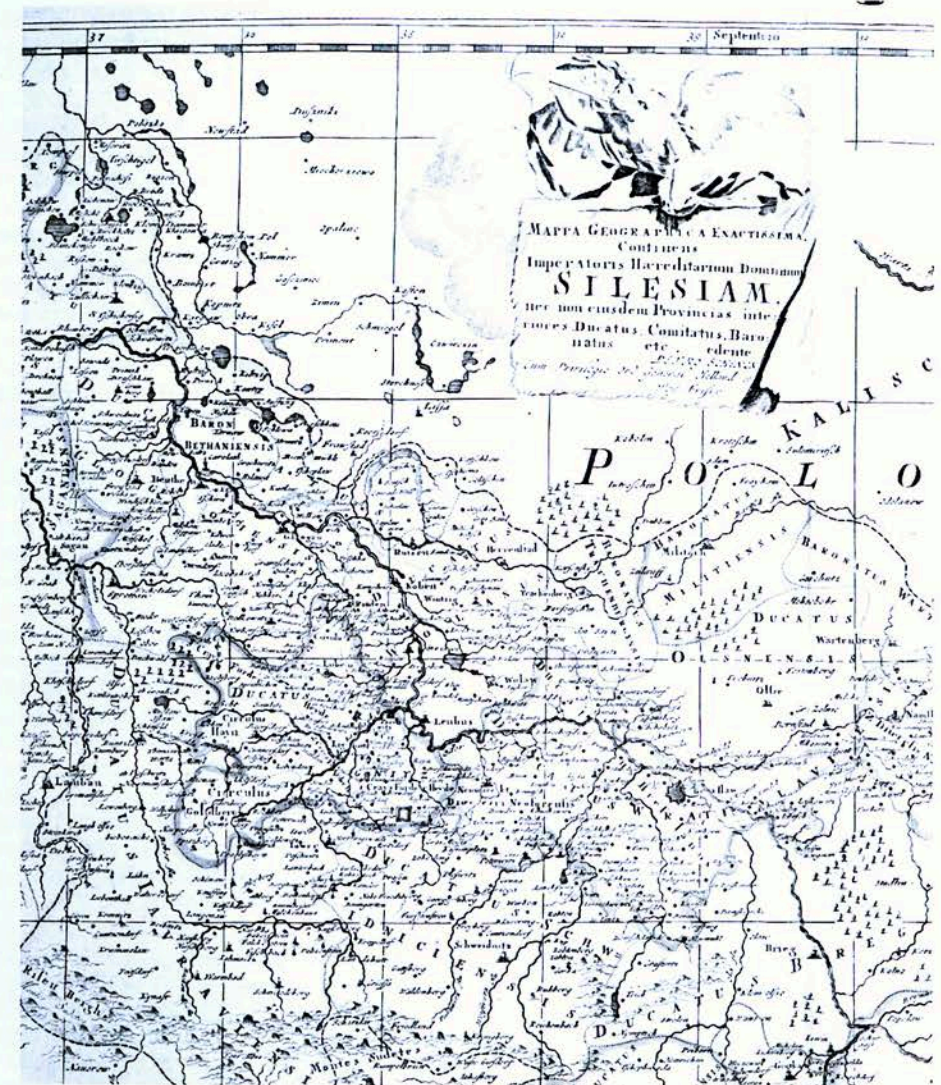
Ryc. 2. Ten sam wycinek mapy Śląska M. Helwiga przerobionej przez Abrahama Orteliusza w 1570 r. Szablonowe kopczyki zupełnie nie oddają charakterystycznych cech rzeźby Sudetów
 Fig. 2. The same part of M. Helwig's map of Silesia altered by Abraham Ortelius in 1570. Stenciled hills do not convey the characteristic features of Sudetes' relief

na północną, a zastąpienie czcionki gotyckiej łacińską wyraźnie poprawiło czytelność napisów. Antwerpski kartograf zredukował poza tym ponad dwukrotnie skalę, na co pozwolił bardziej precyzyjny rysunek płyty miedziorotowej. Ponadto oznaczył granice polityczne regionu. Te modyfikacje miały jednak niewielkie znaczenie, gdyż Orteliusz wprowadził jednocześnie zmiany, które istotnie obniżyły wartość kartograficzną dzieła Helwiga. O niektórych mankamentach przeróbki wspominał – chyba jako pierwszy – cytowany już Ch. Runge. Zwrócił on uwagę m.in. na błędne naniesienie granicy Śląska z Rzeczpospolitą. Wskutek tego w Polsce znalazły się Ślawa, Cieszków i Gorzów Śl., natomiast polskie miejscowości Paradyż (Gościkowo), Ostrzeszów i Kępno włączone zostały do Śląska. Także księstwo krośnieńskie nie powinno być w granicach tej dzielnicy, albowiem od 1486 r. wchodziło w skład sąsiedniej Brandenburgii¹⁸. Poza tym Orteliusz

schematycznie pokazał granice południową i zachodnią.

Największe zmiany nastąpiły w rysunku rzeźby terenu. M. Helwig przedstawił ją za pomocą kopczyków, oddając w ogólnym zarysie obraz zbliżony do rzeczywistości. Najlepiej widać to na przykładzie Sudetów zwieńczonych charakterystyczną kopułą Śnieżki. U Helwiga można też doszukać się zarysów Przedgórze Sudeckie, Wzgórze Trzebnickich, Wyżyny Śląskiej, a także typowych dla tutejszego krajobrazu izolowanych wzniesień Ślęży, Grodzieca i Ostrzyca. Na mapie Orteliusza takie podobieństwo elementów orograficznych nie występuje. Nieznający terenu kartograf z Antwerpii potraktował ukształtowanie Śląska zupełnie dowolnie, niwecząc tym samym osiągnięcia Helwiga. Szablonowe kopczyki Orteliusza na miejscu Sudetów mogłyby symbolizować każdy łańcuch górski. Zdziwienie budzi również napis „Hercinia Silva” (Las Hercyński) mający oznaczać sudeckie góry. Tę zupełnie anachroniczną i nieużywaną w tamtych czasach nazwę Orteliusz zaczerpnął z geografii antycznej, podczas gdy w średniowie-

¹⁸ W 1595 r. ukazała się druga wersja mapy, na której księstwo to znalazło się poza Śląskiem. Orteliusz poprawił także w kartuszu tytułowym dotychczasowy błąd w nazwisku Helwiga, tj. „Helwig” na „Helwigio”.

Ryc. 3. Fragment mapy Śląska z końca XVII w. wydanej przez oficynę Petrusa Schenka powstałej wskutek kompilacji prac Jonasa Scultetusa. Duże różnice szczegółowości są wynikiem uzupełnienia mapy generalnej J. Scultetusa elementami treści z jego map księstw: legnickiego, wołowskiego i wrocławskiego

Fig. 3. Part of a map of Silesia from the late 17th century, published by Petrus Schenk's publishing house. It was compiled from several works of Jonas Scultetus. Differences in the level of detail appeared when a general map of J. Scultetus had been complemented with details from his maps of the Duchies of Legnica, Wołów and Wrocław

czu góry pogranicza śląsko-czeskiego określano na mapach mianem „Bohemica Silva” (Czeski Las) lub „Silva et Montes Bohemiae” (Las i Góry Czeskie) (ryc. 1 i 2)¹⁹. Bez istotnych przekształceń pozostała tylko

¹⁹ Pierwsza nazwa występuje na trzynastowiecznej mapie świata z klasztoru w Ebstorfie, druga – na mapie Europy Środkowej Mikołaja z Kuzy z 1491 r.

sieć rzeczna, będąca dzięki temu jedynym elementem treści nawiązującym do oryginału. Nie można tego odnieść w pełni do nazw geograficznych, ponieważ te przez nieuwagę w kilku miejscach zostały błędnie wrytowane²⁰. To samo

²⁰ Na przeróbce Orteliusza stwierdzono 7 takich przypadków. Nie ma wśród nich błędów popelnionych przez sztycharza z powodu słabo czytelnego gotyckiego czcionki na mapie Helwiga.

źródło miała jeszcze jedna usterka na mapie Orteliusza: naniesienie sygnatury Głogowa na prawym, zamiast na lewym brzegu Odry.

Mało zgodny ze swoim pierwowzorem i niezbyt udatnie wykonany obraz kartograficzny Śląska doczekał się, jak już wiemy, licznych wydań oraz dalszych przeróbek. W XVII stuleciu mapę publikowały czołowe oficyny kartograficzne Europy, wśród których przodowali Blaeu'owie. W ich atlasach ukazała się ona 21 razy²¹. Mapa Helwiga w redakcji Orteliusza odegrała też pewną rolę w kartograficznym przedstawieniu ziem polskich. Pierwszy użył jej – w zgeneralizowanej postaci – Gerard Merkator do swej kompilacyjnej mapy *Polonia et Silesia* z 1585 r., bardzo popularnej w XVII stuleciu. Podobnie postąpił Joannes Janssonius podczas sporządzania nowych map Rzeczypospolitej z 1630 i 1638 r.²²

Takiego powodzenia nie osiągnęła druga mapa generalna Śląska wykonana przez J. Scultetusa, nie zepsuta przeróbkami i pod pewnym względem lepsza od pracy Helwiga. Odznaczała się bowiem dużo większą szczegółowością sieci wodnej i bogatszym nazewnictwem. Tej mapy nigdy nie publikowali Blaeu'owie, a najczęściej pojawiała się w atlasach Henricusa Hondiusa i J. Janssoniusa.

W końcu XVII stulecia oficyna Petrusa Schenka w Amsterdamie wydała mapę Śląska, którą Johann Ephraim Scheibel, autor interesującego wykazu map tego regionu z 1783 r., uznał za nowe opracowanie, różne od map Helwiga i Scultetusa²³. Bardziej uważne spojrzenie na treść pozwoliło ustalić genezę mapy Schenka. Okazało się, iż jest ona kompilacją siedmiu prac Scultetusa, przy czym nie wykorzystana została tylko mapa księstwa głogowskiego (zob. tab.). W rezultacie powstało opracowanie, które w zgeneralizowanej formie odzwierciedlało prawie cały dorobek Scultetusa. Tę miernej wartości mapę cechowały duże różnice szczegółowości, spowodowane zestawieniem materiałów o niejednorodnej treści. W tej sytuacji ujęcie Schenka należałoby traktować głównie jako ciekawostkę kartograficzną (ryc. 3).

Podobnym przeróbkom jak dzieło Helwiga uległy mapy Friedricha Khüna (Khünoviusa). Znaczący, że dotyczyły one tylko księstwa świdnickiego i jaworskiego, ponieważ mapa księstwa legnickiego nigdy nie była przerabiana.

Badacze dawnej kartografii śląskiej wystawili

tym rzadko spotykanym dziś pracom bardzo wysoką ocenę²⁴, a przeprowadzona ostatnio przez Beatę Medyńską-Gulij szczegółowa analiza treści i dokładności matematycznej w pełni ją potwierdziła²⁵. Ów kartograf-amator rodem z Bolkowa zastosował własny sposób przedstawiania rzeźby powierzchni, zalesienia i sieci rzecznej, który dał plastyczny i w dużej mierze zgodny z rzeczywistością obraz terenu. Poczynione przez autorkę obserwacje terenowe wykazały, że Khün w wielu przypadkach posługiwał się rysunkiem z natury i jako pierwszy kartograf śląski uwidocznił szatę leśną w obrębie gór oraz pogórzy sudeckich. Wykazał przy tym niezwykłą umiejętność i sumiennosc, dzięki czemu jego dzieła należą do największych i nowatorskich osiągnięć śląskiej kartografii. Prawie wszystkie zalety tych map przypadły wskutek przeróbek dokonanych przez J. Blaeu'a i P. Schenka. Zastosowana przez nich znana już nam metoda przedstawiania rzeźby i lasów zniweczyła efekty kilkuletniej pracy F. Khüna. Charakterystyce przerobionych map B. Medyńska-Gulij poświęciła specjalny rozdział, co zwalnia pisać o te słowa od zajmowania się tą kwestią. Przy okazji warto zwrócić uwagę na różną jakość wprowadzonych zmian na mapach obu księstw. Dobrym przykładem są przeróbki Blaeu'a, tak pełne błędów i dowolności w rysunku, że ledwie przypominają pierwodruki. Bardziej sumienny był P. Schenk, którego mapa księstwa jaworskiego dużo poprawniej oddawała oryginał, chociaż nie uwzględnił on lasów w górach, na co nie pozwoliły typowe dla szkoły holenderskiej jednostronnie cieniowane kopczyki²⁶.

Więcej pierwotnych walorów merytorycznych zachowała przeróbka równie rzadkiego przedstawienia kartograficznego z 1724 r. Była nim pierwsza mapa księstwa cieszyńskiego Jonasa Nigrinusa, także nieprofesjonalnego kartografa. Szczegółowy opis tej bardzo dobrej mapy opublikował Józef Szaflarski w 1963 r.²⁷ Wkrótce po jej ukazaniu się pierwowzór trafił do Norymbergi, gdzie wyszło drugie wydanie szytychowane teraz przez Johanna Ludwiga Andrea. Było ono bardziej fachowo wyrytowane i na miejscu usuniętej dedykacji, u góry pod ramką, zawierało ciekawą informację o zajęciach ludności Beskidu Śląskiego. J.L. Andrea zmienił jednak obraz gór, zastę-

²⁴ A. Heyer, op. cit., J. Partsch, op. cit., s. 27; J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976, s. 62–65.

²⁵ B. Medyńska-Gulij, *Mapy księstw śląskich świdnickiego, jaworskiego i legnickiego z II połowy XVII wieku Fryderyka Khünoviusa*, Wrocław 2002.

²⁶ *Ducatus Silesiae* Iauranus Aut. Frid. Khunovio, Petrus Schenk Amst. Cum Priv. Reg. Polon.

²⁷ J. Szaflarski, op. cit.

pując niezły rysunek J. Nigrinusa szablonowymi kopczykami, które dość wyraźnie odbiegały od oryginału.

Większe zubożenie treści wystąpiło na kolejnym wydaniu mapy z około 1740 r. Tym razem ukazała się ona w oficynie Matthäusa Seuttera w Augsburgu (jej pierwowzorem była przypuszczalnie wersja J.L. Andrea). Dopiero ta edycja, jak również następna, opublikowana około 1760 r. przez Tobiasa Conrada Lottera²⁸, dały możliwość poznania obrazu kartograficznego księstwa cieszyńskiego poza granicami Śląska. Obaj augsburscy wydawcy właściwie bez zmian przenieśli sieć rzeczną, bogate osadnictwo oraz interesujące szczegóły z mapy Nigrinusa. Były to szalasy pasterskie i specjalnie oznaczone (znak litery „M”) te szczyty Beskidów, które – jak głosił łaciński napis w legendzie – „przez wszystkich były odwiedzone”. Rzeźba terenu przedstawiona została tak samo jak na mapie J.L. Andrea. Największe zmiany dotyczyły elementów niekartograficznych, u Nigrinusa wyraźnie nawiązujących do treści mapy. I tak, M. Seutter umieścił u dołu podziałki liniowe w ozdobnym obramowaniu z herbem Cieszyna. W tym miejscu oryginał zawierał ciekawą scenę rodzajową. Pokazywała ona górali beskidzkich, szalas i tzw. koszar, czyli ogrodzenie przeznaczone do zapędzania owiec. Ta ilustracja, jeszcze w okresie międzywojennym, wzbudziła duże zainteresowanie etnografów²⁹. Do niej odnosiła się wspomniana już inskrypcja wprowadzona przez Andrea. M. Seutter zastąpił ją dekoracyjnym kartuszem tytułowym z rycinami na

obrzeżach, które symbolizowały zajęcia ludności i produkty wytwarzane w księstwie. Trzeba przyznać, że w większości rycin te całkiem trafnie odzwierciedlały charakterystyczne elementy ówczesnej gospodarki Śląska Cieszyńskiego³⁰.

Mapy augsburskich wydawców, dzięki większej dbałości o szczegóły, mimo przeróbek, pozostały jeszcze dosyć wiarygodnym źródłem informacji o księstwie cieszyńskim z pierwszej połowy XVIII stulecia.

Bogaty – w porównaniu z czterema pozostałymi regionami – dorobek kartograficzny Śląska był często wykorzystywany przez zachodnie oficyny. Większość (80%) publikowanych przez nie map powstała dzięki adaptacji dzieł opracowanych właśnie na Śląsku. Z przytoczonych przykładów wynika, iż pierwowzory były bardzo dobre, a dokonane zmiany w większym lub mniejszym stopniu zepsuły pierwotny obraz. W jakim zakresie zjawisko to odnosiło się do innych, w tym również pozaśląskich opracowań – to sprawa dalszych badań³¹. Dotychczasowa analiza wykazała, że występujące dość licznie w europejskich atlasach, albo w postaci luźnej, mapy Śląska prezentowały czasem niewielką wartość, pokazując mniej lub bardziej zniekształcony obraz. Z drugiej strony jednak, dzięki tym przeróbkom, powstała na Śląsku dzieła miały szansę zyskania szerszego, aniżeli tylko lokalne, znaczenia.

Recenzował dr Bogdan Horodyski

³⁰ R. Wytyczak, *Mapa Śląska M. Quada z XVI w., księstwa cieszyńskiego T.C. Lottera z XVIII w. i Ukrainy według W. Beauplana z XVII stulecia – nowe nabytki Gabinetu Kartografii Ossolineum*, *Czas. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich* z. 13, 2002, s. 175–187.

³¹ Przykładem dość niemiłosiernie przeróbki może być mapa Łuzyc Górnych B. Scultetusa z 1593 r. w redakcji Blaeu'ów, która wskutek błędnego odczytania oryginału przedstawia jedynie fragmenty serbolużycko-niemieckiej granicy językowej, będącej jednym z najważniejszych elementów treści mapy.

Maps of Silesia published until the half of the 18th century compared to other regions and their adaptations by European cartographers

Summary

The article discusses two less known aspects of the history of Silesian cartography.

The first is the output of the region in comparison to other regions of comparable area: Saxony, Brandenburg, West Pomerania and Prussia. The compared maps were published between the 16th century and 1750. Cartographic presentations were divided in three groups: general maps, detailed maps and thematic (special) maps. The chart shows the advantage of Silesia, which had 25 maps published until the half of the

18th century. Financial support received from the local nobility created favorable conditions for Silesian cartographers. Maps by M. Helwig, J. Scultetus, F. Khun were published thanks to such support. Silesia's advantage is particularly evident in the case of detailed maps. Most of them were authored by Jonas Scultetus of Szprotawa. His activity in the field of Silesian cartography as well as works of F. Khun, D. Sinapius and L.D. Hermann, J. Nigrinus and T. Mayer brought on spectacular results: before the publication of famous *Atlas*

²¹ P. Krogt, op. cit., s. 523.

²² R. Wytyczak, op. cit., s. 26.

²³ *Mappa Geographica Exactissima. Continens Imperatoris Hereditarium Dominium Silesiam...* edente Petro Schenck. [Amsterdam 1699]. J.E. Scheibel, *Beyträge zur Topographie von Schlesien...*

Silesiae in 1752 maps of 10 out of 16 duchies and the County of Klodzko had been drawn – they covered 62% of the area of the province. None of the four other regions had comparable output.

The second less known issue is the question of adaptation of the maps of Silesia by European publishing houses. Most maps elaborated in Silesia found numerous publishers, mainly in Antwerp, Amsterdam, Augsburg and Nurnberg. Maps of Silesia were often printed in large atlases, particularly in the 17th and 18th century. In the largest of them, J. Blaeu's eleven volume *Atlas Maior* from 1662 there were 11 such maps. In this respect Silesia was one of the leading Central European regions. Maps printed by Western European publishers usually did not conform to the original, because the original itself had often been altered. The extent of adaptation depended on its purpose and the quality – on the skill and diligence of a cartographer or engraver. Additionally, in the 16th century there started a tendency to use stencils to present relief and forests, which to a large extent eliminated individual features of the originals.

Comparative research involved four Silesian map authors: Helwig, Scultetus, Khun and Nigrinus. The most common weakness of the adaptations is the over-

simplification or even alteration of relief. Helwig's map of Silesia from 1561 adapted by A. Ortelius and Khun's maps of the Duchies of Świdnica and Jawor from the second half of the 17th century, adapted by J. Blaeu and P. Schenk serve as examples. It should be noted that the original authors in most cases managed to present relief, and Khun was the first Silesian cartographer to show forests in mountain areas, with a lot of skill and precision. Almost all advantages of those maps had been lost in adaptations. An interesting map of the Duchy of Cieszyn by J. Nigrinus from 1724 was relatively well adapted and published by M. Seuter in 1740 in Augsburg. In this case most changes concerned ornaments linked to the contents of the map. Nigrinus showed a shepherd's hut from Silesian Beskid, which caught the attention of many ethnographers. Seutter deleted that illustration, which significantly decreased the publication's value.

Rich – in comparison to the other four regions – cartographic heritage of Silesia was often exploited by West European publishers. Maps of Silesia, which commonly appeared in atlases or separately were often of little value and presented a largely false image. On the other hand, because of them Silesian works had an opportunity to appear on a larger than local scene.

Translated by M. Horodyski

Изданные карты Силезии до половины XVIII века на фоне других регионов, а также их адаптации европейскими картографами

Резюме

В статье рассмотрены два мало известных вопроса из истории картографии Силезии. Одним из них являются достижения этого региона в области издаваемых карт на фоне краёв близких с точки зрения площадей: Саксонии, Бранденбурга, Западного Поморья и Княжеской Пруссии. Предметом сравнения были карты, изданные между XVI и 1750 годом. Собранные в таблице картографические изображения были поделены на 3 группы: генеральные (общие) карты, подробные и тематические (специальные). Данные в таблице указывают на бесспорное первенство Силезии, которая до половины XVII века имела в сумме 25 карт. Благоприятным обстоятельством была здесь финансовая поддержка, какую силезским картографам оказывали местные магнаты. Благодаря им появились, между прочим, карты: М. Гельвига, И. Скультетуса и Ф. Куна. Перевес Силезии отражается особенно в группе подробных карт. Большинство из них было делом Ионаса Скультетуса из Шпротавы. Его значительная активность на поприще силезской картографии, а также деятельность Ф. Куна, Д. Синапиуса, Л.Д. Германа, И. Нигринуса и Т. Маера дали достойные результаты: перед появлением известного *Atlas Silesiae* в 1752 г. возникли карты 10 из 16 княжеств и Клодзкого графства, которые покрывали около 62% поверхности

всей провинции. Таким достижением не мог похвалиться ни один из четырёх сравниваемых регионов.

Вторым малоизвестным вопросом является проблема использования карт Силезии европейскими издательскими фирмами. Большинство разработанных в Силезии карт нашло многочисленных издателей, главным образом, в Антверпене, Амстердаме, Аугсбурге и Нюрнберге. Карты Силезии зачастую помещались в больших атласах, особенно XVII и XVIII веков. В наиболее обширном их них – одиннадцатитомном *Atlas Maior* И. Блауа 1662 г. – таких карт было 11. С этой точки зрения Силезия принадлежала к передовым краям среди других центральноевропейских. Изданные европейскими фирмами карты, как правило, не представляли картины идентичной с оригиналом, ибо этот последний зачастую был переработан. Объём переработки зависел от цели, какой должна была служить новая карта, а качество – от умения и добросовестности картографа или гравера. Кроме того, с XVI века господствовала мода на шаблонное представление рельефа местности и лесов, что исключало в значительной степени индивидуальные черты оригиналов. Проведённые сравнительные исследования касались четырёх силезских авторов карт: Гельвига, Скультетуса, Куна и Нигринуса. Наиболее чаще всего встречаемым недостатком, выступающим на

переработках, является слишком упрощённое представление рельефа местности. Примером может быть переработанная А. Ортелием карта Силезии Гельвига 1561 г., а также карты Свидницкого и Яворского княжеств Куна второй половины XVII века, адаптированные Й. Блауем и П. Шенкем. Следует подчеркнуть, что авторы оригиналов в значительной степени правильно показали рельеф местности, а Ф. Кун, как первый силезский картограф, представил лесной покров в районе гор, проявляя при этом чрезвычайное умение и старательность. Почти все достоинства этих карт пропали в результате совершенных переделок. Относительно наиболее правильно была переделана интересная карта Тешинского княжества И. Нигринуса 1724 г., изданная около 1740 г. М. Сойтер в Аугсбурге. В этом случае наибольшие изменения касались декоративных элементов

тесно связанных с содержанием карты. Нигринус поместил рисунок пастушеского шалаша из Силезского Бескида, который вызвал большой интерес среди этнографов. Сойтер убрал эту иллюстрацию, чем значительно обеднил существенные достоинства карты.

Богатые – по сравнению с четырьмя остальными регионами – картографические достижения Силезии были часто использованы западноевропейскими фирмами. Выступающие довольно многочисленно в атласах, или в разрозненном виде, карты Силезии представляли иногда небольшую ценность, показывая более или менее фальсифицированную картину. Однако с другой стороны, благодаря этим переделкам, возникшие в Силезии труды имели шанс получения более широкого, а не только локального, значения.

Перевод Р. Толстикова

